

تحلیل تطبیقی نقش مایه مار در آثار هنری تمدن های باستانی با تمرکز بر (تمدن های ایران، بین النهرین و هند)

رومینا محمودی زیرابی^۱، نادیا معقولی^۲

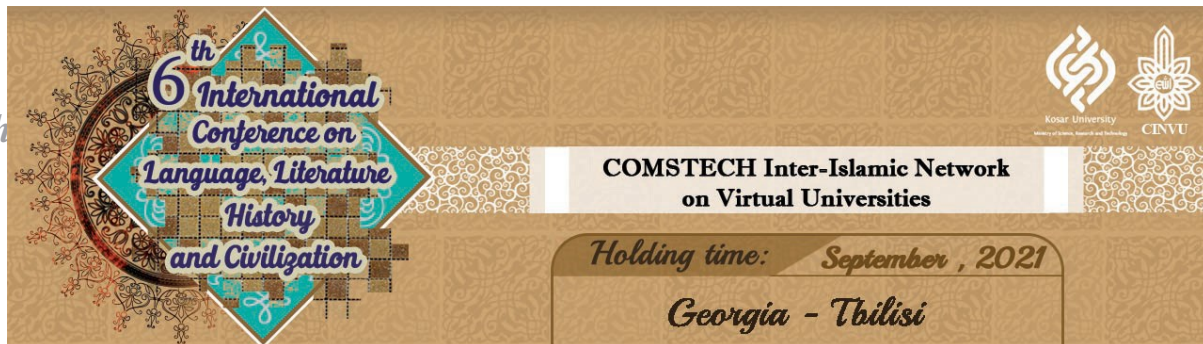
۱- کارشناس ارشد پژوهش هنر، موسسه عالی طبری

۲- دکترای پژوهش هنر، دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

نگارنده سعی دارد بر روی یکی از بحث برانگیزترین جانوران سمبلیک، مار که با عمق فرهنگ و تمدن بشر پیوند خورده است، تمرکز نماید. تصویر مارهای پیچیده به دور بدن، درخت و یا دستان انسان نما بر روی صخره ها، دروازه ها و ظرف ها، نشان از جایگاه ویژه مار در اندیشه مردمان خاور باستان دارد. به نظر می رسد مفهوم بن مایه مار در این سرزمین ها طی چند هزار سال دگرگون و حتی واژگونه شده است، از این رو تحلیل تطبیقی این موضوع برای آگاهی از نحوه تغییر رویکرد انسان به نمادهايش در گذر زمان ضروری به نظر می رسد. مار که در هنر پیش از تاریخی نقشی ایزدی، بارورکننده، شگون مند و حفاظت گر دارد و نگهبان آب ها و دارایی هاست، در گذر زمان به جایگاهی شیطانی و همبسته با نیروهای پلید اهریمنی بدل می شود هدف اصلی پژوهش حاضر شناسایی و تحلیل تطبیقی نقش مار در تمدن های باستانی ایران، بین النهرین و هند است. سوال این است که چه تفاوتی بین نقش مایه مار در آثار هنری تمدن های ایران، بین النهرین و هند وجود دارد؟. روش پژوهش از لحاظ هدف بنیادی و از لحاظ ماهیت توصیفی- تحلیلی و گردآوری داده ها به لحاظ اسنادی است. نتایج بدست آمده این است که پی چویی تغییرات بنیادی که طی هزاره ها در فهم این کهن الگو رخ داده است نشان از پایدار نبودن نمادها و امکان دگرگون شدن معانی آنها دارد.

واژگان کلیدی: تحلیل تطبیقی، نقش مار، بین النهرین، ایران باستان، هند باستان

مقدمه

مار در ایران باستان مانند دیگر مظاهر طبیعت دیده شده است و از کهن ترین حیواناتی است که در عهد باستان با خدایان ارتباط دارد. در اساطیر بسیاری از اقوام و ملل به صور گوناگون مطرح است چه به عنوان موجودی مقدس یا منفور واقع شده است. مار این جانور خزننده از دوره پیش از تاریخ، به طور گسترده مورد پرستش بوده و یکی از نمادهای دینی با مفاهیم وسیع و متنوع به شمار می رفت.

مار در تمدن های پیش از تاریخ با باروری هم بسته بوده است. پوست اندازی سالانه مار، برای مردمان جهان باستان، نشان بی مرگی و تولد دوباره این موجود بوده و در بسیاری از فرهنگ ها، مار را هم بسته با داروها و درمان و وابسته به پرستش خورشید می دانسته اند. مقایسه نقش مایه مار در ایران باستان، بین النهرین و هند باستان بیانگر تاثیر پذیری آداب و رسوم و افکار مذهبی این تمدن های باستانی است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از لحاظ هدف بنیادی و از لحاظ ماهیت توصیفی - تحلیل است و همچنین جهت گردآوری داده ها، نیز اسنادی می باشد.

پیشینه پژوهش

در رابطه با نقش مایه مار پژوهش هایی صورت گرفته است. از جمله آنها مقاله باژگونی مفهوم یک نماد (بررسی کهن الگوی مار در ایران و سرزمین های همجوار در زیر نظر صدرالدین طاهری در سال (۱۳۹۴) منتشر شده است که در مورد مار در اندیشه و هنرهای تمدن های باستانی توضیحاتی آمده است. مقاله ای در رابطه با منشا نقش مار در موارد فرهنگی هزاره سوم پیش از میلاد جنوب شرق ایران؛ نشانه ای از ارتباط با عیلام و میان رودان در سال (۱۳۹۴) تحت نظر حسین مرادی نوشته شده است. و فصلنامه دیگری که زیر نظر فروغ جلیلی نیا در رابطه با بررسی تطبیقی سمبل های ایران و هند در عهد باستان در سال (۱۳۹۷) منتشر شده است، به نمادها و سمبل های نقش و مفهوم مار در این دو عهد پرداخته است. مقاله بررسی و نمادشناسی نقش مار در تمدن های باستانی در سال (۱۳۹۱) زیر نظر سعید باقرپور منتشر شده و به آن پرداخته شده است.

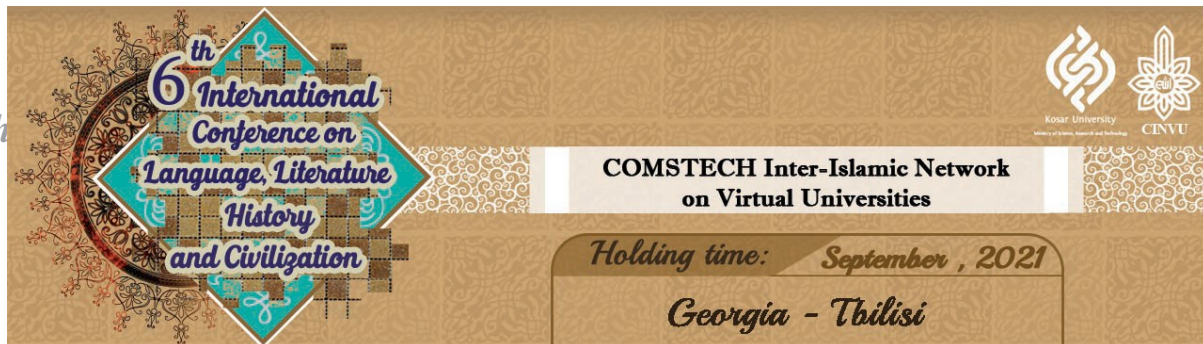
سوالات پژوهش

طرح پرسش هایی از نقش مایه مار در عهدهای باستانی ذکر شده را موجه و منطقی می نماید:

۱- چه شباهتی بین نقش مایه مار در تمدن های ایران، بین النهرین و هند را میتوان یافت؟

۲- مضامین نقش مایه مار در تمدن های ذکر شده چگونه بوده است؟

۳- چه تفاوتی بین نقش مایه مار در تمدن های ایران، بین النهرین و هند وجود دارد؟

مار در فرهنگ فارسی معین

« مار: جانوری است در راسته خزندگان که دارای انداخ خارجی (دست و پا) نیست و کمربندهای اندام نیز از بین رفته، دارای بدنی کشیده و طویل است. مار دارای اقسام مختلفی است که برخی از آنها سمی و برخی بدون سم اند» (معین، ۱۳۸۹: ۸۸).

معانی سمبلیک مار

مار معانی و مفاهیم گوناگونی را داراست. «بی وفایی، پلیدی، تجدید حیات، حيله گری، خیانت، دو جنسی (هم نر و هم ماده بودن)، شیطان، عقل، نیروهای متضاد» (جایز، ۱۳۷۰: ۱۲۷).

نقش مار در ایران باستان

مار خزنده معروف، از جمله جانورانی است که در اساطیر بسیاری از اقوام و ملل به صورت های گوناگون مطرح است. «مار همچنین سمبل شفا در وجود «اسکولاپ» (خداوند سلامتی و بهبود) نمایانده شده، و هنوز هم بصورت علامت حرفه ای پزشکی باقی مانده است» (جلیل نیا، ۱۳۹۷: ۲۰).

«ماجرای عروج «میترا» به آسمان وی بر گردونه سوار است که (هرمس - مرکور) راهنما و راننده گردونه است و به علت بال های که در سر دارد و چوبی از درخت غار، که دو مار دور آن حلقه زده اند قابل تشخیص است. از این رو در آیین میترا مار یکی از نشانه های اصلی است. سوسن و سنبل و اسپرغم و نیلوفر، هر کدام نوعی با مار پیوند دارند. در داستان پیدایش آتش اهریمن مار را که هم ریشه، مرگ پدید می آورد، و اهورامزدا در برابر آن، و برای مقابله با مار، آتش را آفرید، و به این ترتیب آتش مقدس شد. در روایات دوره اسلامی، که گاه از سرچشمه های فرهنگ یهود متاثر است، مار حیوانی زیبا، دارای چهار پا بوده مانند شتر، و از خزانه بهشت بشمار می رفت. اما چون با ابلیس در اغوای آرام همراهی کرد و او را به داخل بهشت نفوذ داد به عقوبت اینکار او را از بهشت اخراج کرده و به اصفهان انداخت و او را به خاک خوردن و شکم خزیدن عقوبت کرد و مقرر شد که آدمیان سر او را بکوبند» (یا حقی، ۱۳۶۹: ۳۸۱-۳۸۲).

«در باورهای قوم و اساطیری سمبل مار وجهی از خدایان زمینی و تندرستی، قهرمانان مرده، ابلاغ کننده پیام الهی است. رقص مار در بسیاری از نقاط دنیا مراسم برای رشد و نمو گیاهان را شامل می شود، که در این رابطه مار سمبل حاصلخیزی زمین و فراوانی باران به کار رفته از زمان های دور به تجسم مجدد انسان متوفی مورد احترام بوده است. از قدیم تا کنون این اعتقاد رایج بوده که روح افراد متوفی به شکل مار باقی مانده و در عمارت های قدیمی زندگی می کند. اقوام و دوستان شخص مرده، غذایی را که شیر است به آن مار می دهند و آداب و رسوم دیگری نیز به جا می آورند. مار شاخ دار در اساطیر نشانه آب است» (گرترو، ۱۳۸۰: ۱۲۸-۱۳۰).

«نقش مار بر کوزه های آب، نشانگر همبستگی اش با برکت و بارندگی و پاییدن آب است. ما هنوز مار را نگهبان گنج ها می دانیم، در ایران کهن نیز مار را حافظ زندگی و آب ها می دانستند» (بهار، ۱۳۷۷: ۴۶). «تصاویر دو مار پیچیده در هم نیز می توان نمادی برای باروری دانست. مار در جیرفت نیز به سبب نقش کهنش برای نگهداری از آب، دور آب خوری ها و تنگ ها حلقه زده است. دیگر نشانه همبستگی مار با آب ها در اندیشه مردمان جیرفت، نقش خیالبا فانه و دل انگیزی

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Kosar University
CINU

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

است از ابرهای آبستن بارانی که به هنگام بارش به سان مارهایی پیچان بر زمین و بر دوش گاو (مظهر و نماینده زمین) می ریزند. این نقش را می توان سند محکمی برای فهم معنای نمادین مار دانست» (طاهری، ۱۳۹۴: ۳۲). (تصویر ۱)

تصویر ۱- بالا: جیرفت، پایین: شهر سوخته، ماخذ: (موزه ملی ایران)

نقش مار در تمدن باستانی بین النهرین

کهن ترین شواهد باستان شناختی در مورد پرستش مار، از بین النهرین گرفته شده است. « در اینجا، تندیس های کوچک نذری مادینه با سر مار را که در بعضی موارد کودکی را مانند (رنه فوتت مصری شیر می دهند)، در اور U2 متعلق به ۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ پ.م.، یافت شده است. یک مار- اژدها، که دارای سر مار و بدنی چهار پا، با تن و دمی پوشیده از فلس و پنجه های قدامی شیر و چنگال های عقابی بود، نماد مردوک به شمار می رفت. مهرهای استوانه ای شکل متعلق به اواخر هزاره چهارم، یک جفت مار به هم پیچیده را نشان می دهد، که ظاهراً، دلالت بر جفت گیری دارد (به شیوه ای نقش پردازشی شده و نه طبیعی). این تصویر ظاهراً، بدین مفهوم است که این مخلوقات اساساً زمینی و یک منبع الهی باروری زمین بودند. این نقش مایه، پیوسته در هنر بین النهرین ظاهر می شود و در فراسوی آن سرزمین گسترش می یابد و ضمن راه، مفاهیم تازه ای پیدا می کند» (هال، ۱۳۸۰: ۹۵).

نقش مار در هند باستان

مارها محصولات را از آب، چونندگان و حیوانات در امان می دارد. مارها تا زمانی که برایشان مزاحمت یا آزار ایجاد نگردد به کسی آسیب نمی رسانند. گفته می شود که، چشمان مارها از خاصیتی برخوردار است که پس از دیدن هر شخص برای یک بار او را برای همیشه در هر مکانی به خاطر خواهند آورد. « بر اساس اساطیر هندی، کریشنا با رقصیدن بر سر اژدها- مار (کالیکا)، که برای اهالی رودخانه یامونا (yamuna) در دسرهایی ایجاد کرده بود، او را مطیع کرد» (جوادزاده، ۱۳۸۷: ۴۵). « از سده هشتم میلادی، به ویژه در کامبوج، بودا بر روی ماری به هم پیچیده و زیر سایبانی از هفت (گاهی نه) سر مار کبری نشسته است. این تندیس، از شمایل نگاری ویشنو اقتباس شده است. مار در اساطیر فراوان مربوط به ویشنو جایگاهی والا دارد» (هال، ۱۳۸۰: ۹۷).

ساکنان دراویدی دره هند هزار سوم پ.م.، کشاورز بودند و ایزدانی را نیایش می کردند که به گونه ای با باروری و حاصلخیزی پیوند داشتند. آثار یافت شده از هاراپا و موهنجودارو نشان می دهد که آنان ایزد بانوی مادر را می پرستیده

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021
Georgia - Tbilisi

Kosar University
CINLU

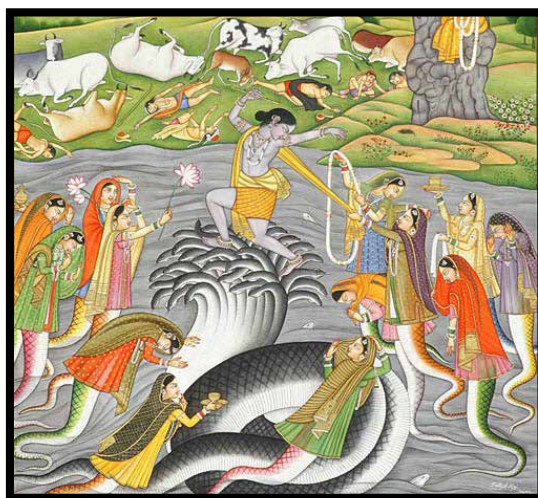
اند. از این شمار، مهرهایی است که نشان دهندهٔ رویش گیاه از رحم خدای بانو یا ایزد بانویی عریان که در برابر او انسان قربانی می کنند» (ایونس، ۱۳۷۳: ۱۴).

« ناگا(زنانه: ناگای یا ناگینی)، در سانسکریت برای اشاره به مار و گاه مار کبری به کار می رود» (Elgood, 2000: 234). این نام در سراسر تاریخ اساطیری هندوان به چشم می خورد. « دو ناگای به هم پیچیده، مظهر آب های بارور شده هستند و از این پیوند ایزد بانوی زمین زاده می شود» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۳۵). (تصویر ۲).

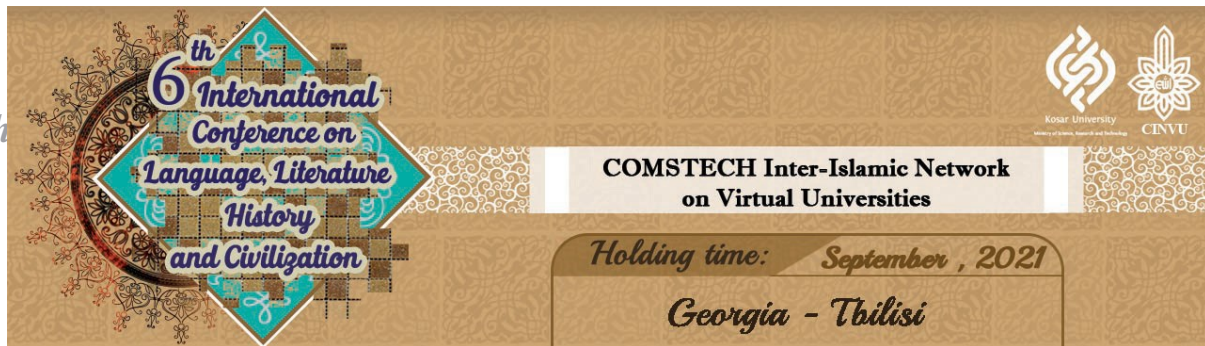

تصویر ۲- دو ناگا، ماخذ: (هند، نیایشگاه هالیبدو)

« تبدیل مار به نیروی اهریمنی، سرانجام در هند نیز رخ می دهد. در بهاگاوادا پورانا آمده ماری سترگ به نام کالیا در رود یمننا زندگی می کند که از زهرش هیچ جانور یا گیاهی در امان نیست. کریشنا(ویشنو) با این مار در مآمیزد» (coomarasawamy, 2001: 168). با این وجود هندوان هنوز هم مار را در قالب نگهبان های با ارزش می دانند. (تصویر ۳)

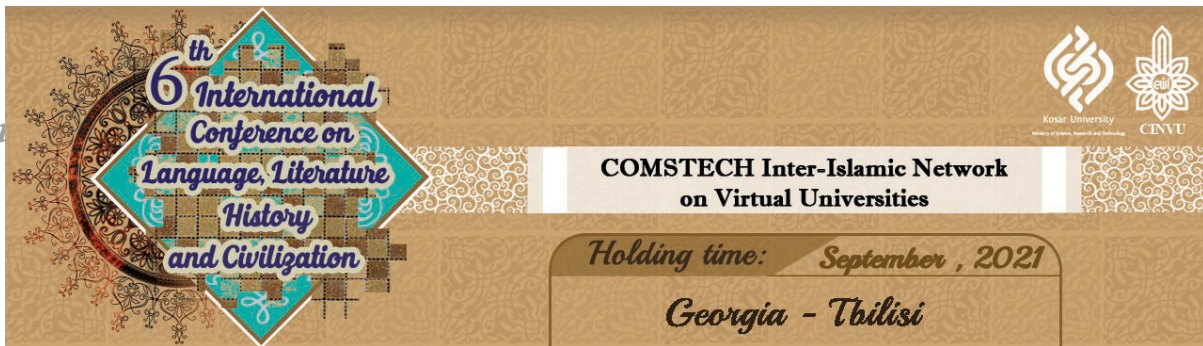
تصویر ۳- جنگ کریشنا و کالیا، ماخذ: (coomarasawamy, 2001: 168)

« در همهٔ بت کده ها، مارها به مانند خدایان با ۵ تا ۷ سر، تصویر شده اند. گفته می شود که، اگر شخصی حتی از «واگاریز» به وسیلهٔ سرهای فراوان ماری محافظت شود وی از پادشاهان بزرگ یا قدیسن عالی مقام خواهد شد. « تان تریک های» هندو معتقدند، که مارها از سوی طبیعت یا خدایان از گنج های پنهان زیر زمین نگهداری می کنند. نگهبانان جنگل ها، مارها را قابل اعتمادترین موجود جنگل در مواقع خواب صاحبانشان به شمار می روند. اما مسلمانان مارها را بدترین دشمن خود دانسته و آن ها را می کشند» (گروتروود، ۱۳۸۰: ۱۲۷-۱۲۸).

ارتباط سمبل مار در تمدن های ایران و هند در عهد باستان

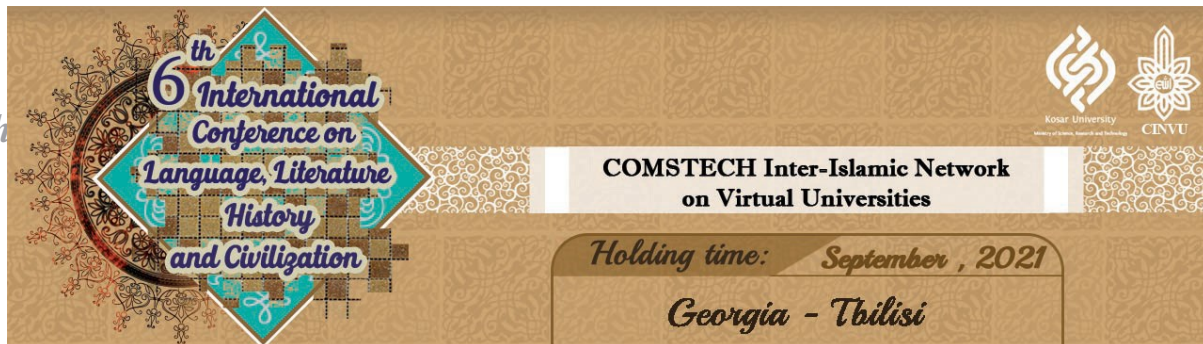
سمبل مار چه در ایران و چه در هند از جمه حیوانات خزنده ای است که در اساطیر این دو تمدن دارای اهمیت است. در آیین میترا در ایران، مار جانور بدکار و متعلق به اهریمن نیست و در ماجرای عروج میترا به آسمان وی بر گردونه ای سوار است که (هرمس - مرکور) راهنما و رانندهٔ گردونه است و به علت بال هایی که بر سر دارد و چوبی از درخت غار، که دو مار دور آن حلقه زده اند قابل تشخیص است و این نشان می دهد که، در آیین میترا ملر یکی از نشانه های اصلی و عامل شفابخشی مطرح است. در حالی که، در آیین بودا مار سمبل خشم و غضب و یکی از سه گناهان اصلی را شامل می شود. ارتباط این دو تمدن از لحاظ سمبل مار، نقش مار را در حال رقص است که، در بعضی از مراسم همراه موسیقی، حالتی از نشو و نمو گیاهان را تداعی می کند که، در این باره مار سمبل حاصلخیزی زمین و فراوانی باران مطرح است. همانطور که در ایران باستان نیز همین معنا و مفاهیم را دارد» (دادور، ۱۳۸۵: ۲۶۵).

نتیجه گیری

با توجه به مطالعات صورت گرفته شده، نقش مار در تمدن های باستانی ایران، بین النهرین و هند نه یک وسیله بازی مردمان آن زمان بلکه نقش خدایی است که نورد ستایش و احترام بوده است. وجود آثار مشابه با این نقش، نشان از اسطوره ای پنهان میان مردمان سرزمین باستانی دارد. اما در دوران تاریخی است که مارها و الهگان، تقدس خود را از دست می دهند و در این دوران با نقش منفی مار بعنوان نمادی از اهریمن روبرو می شویم.

در بسیاری از افسانه ها و اعتقادات مردم آن زمان مانند افسانه آدم و حوا، افسانه ضحاک مار به دوش و نمودار شدن اهریمن به چشم میخورد که از این دوران به بعد تنها با نقش منفی این نماد باستانی روبرو هستیم. در اثبات همبستگی بین الهه ها و مارها میتوان به این نکته توجه کرد که در دیگر تمدن های باستانی که الهگان از تقدس برخوردار بودند به طور معمول مارها نیز از احترام زیادی برخوردار بودند.

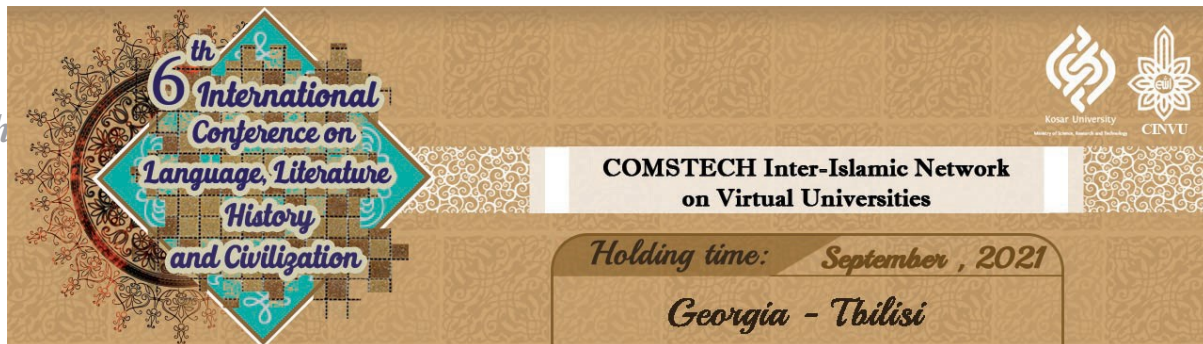

جدول ۱- شباهت های نقش مایه مار در تمدن باستانی ایران، بین النهرین و هند

رديف	ایران	بین النهرین	هند
۱	نقش مار بر کوزه های آب، نشانگر همبستگی اش با برکت و بارندگی و پایدان آب است. ما هنوز مار را نگهبان گنج ها می دانیم، در ایران کهن نیز مار را حافظ زندگی و آب ها می دانستند. تصاویر دو مار پیچیده در هم نیز می توان نمادی برای باروری دانست. مار در جیرفت نیز به سبب نقش کهنش برای نگهبانی از آب، دور آب خوری ها و تنگ ها حلقه زده است.	مهرهای استوانه ای شکل متعلق به اواخر هزاره چهارم، یک جفت مار به هم پیچیده را نشان می دهد، که ظاهراً، دلالت بر جفت گیری دارد (به شیوه ای نقش پردازی شده و نه طبیعی). این تصویر ظاهراً، بدین مفهوم است که این مخلوقات اساساً زمینی و یک منبع الهی باروری زمین بودند.	ساکنان دراویدی دره سند هزار سوم پ.م، کشاورز بودند و ایزدانی را نیایش می کردند که به گونه ای با باروری و حاصلخیزی پیوند داشتند. دو ناگای به هم پیچیده، مظهر آب های بارور شده هستند و از این پیوند ایزد بانوی زمین زاده می شود. هندوان هنوز هم مار را در قالب نگهبان های بارز می دانند.

جدول ۲- تفاوت های نقش مایه مار در تمدن باستانی ایران، بین النهرین و هند

رديف	ایران	بین النهرین	هند
۱	آیین میترا در ایران، مار جانور بدکار و متعلق به اهریمن نیست و در ماجرای عروج میترا به آسمان وی بر گردونه ای سوار است که (هرمس- مرکور) راهنما و راننده گردونه است و به علت بال هایی که بر سر دارد و چوبی از درخت غار، که دو مار دور آن حلقه زده اند قابل تشخیص است و این نشان می دهد که، در آیین میترا ملر یکی از نشانه های اصلی و عامل شفا بخشی مطرح است.	-	در آیین بودا مار سمبل خشم و غضب و یکی از سه گناهان اصلی را شامل می شود. ارتباط این دو تمدن از لحاظ سمبل مار، نقش مار را در حال رقص است که، در بعضی از مراسم همراه موسیقی، حالتی از نشو و نمو گیاهان را تداعی می کند که، در این باره مار سمبل حاصلخیزی زمین و فراوانی باران مطرح است. همانطور که در ایران باستان نیز همین معنا و مفاهیم را دارد

منابع

- ایونس، ورونیکا، (۱۳۷۳)، اساطیر هند، مترجم باجلان فرخی، نشر گلشن، تهران.
- بهار، مهرداد، (۱۳۷۷)، از اسطوره تا تاریخ، چشمه، تهران.
- جلیلی نیا، فروغ، (۱۳۹۷)، بررسی تطبیقی سمبل های هند و ایران در عهد باستان، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، دوره ۴، شماره یک، صص ۲۰.
- دادور، ابوالقاسم، (۱۳۸۵)، درآمدی بر اسطوره ها که نمادهای ایران و هند در عهد باستان، تهران، دانشگاه الزهرا.
- طاهری، صدرالدین، (۱۳۹۴)، بازگونی مفهوم یک نماد (بررسی کهن الگوی مار در ایران و سرزمین های همجوار)، نشریه هنرهای زیبا- تجسمی، دوره ۲، شماره سوم، صص ۲۹.
- کوپر، جی. سی، (۱۳۷۹)، فرهنگ مصور نمادهای سنتی، مترجم ملیحه کرباسیان، نشر فرشاد، تهران.
- گرتروود، جابز، (۱۳۸۰)، سمبول ها، ترجمه محمدرضا بقاپور، تهران، جهان نما.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۰)، تاریخ و تمدن بین النهرین، هنر و معماری، جلد سوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- معین، محمد، (۱۳۸۰)، فرهنگ فارسی، تهران، سرایش.
- هال، جیمز، (۱۳۸۰)، فرهنگ نگاره ای نمادها، مترجم رقیه بهزادی، انتشارات فرهنگ معاصر. تهران.
- یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۸۶)، فرهنگ اساطیر و داستان واره ها، تهران، فرهنگ معاصر.